

Павло Якович Кулик

Спогади
про Велику Березянку,
що мужньо пережила
три більшовицькі голодомори:
1921-22, 1932-33, 1946-47 років
та не зникла з карти України

Про автора спогадів

Павло Якович Кулик народився 30.11.1928 у селі Велика Березянка Таращанського району Київської області в заможній селянській сім'ї, яка проживала на кутку «Комашки». Батько Кулик Яків Панфілович родом із села Федюківка Лисянського району Черкаської області. Мати Афанасія Іванівна (дівоче прізвище Комашко, по імені називали Танаською) була місцевою. Велике значення у догляді та вихованні малого Павла мала бабуся (по матері) Зінаїда Степанівна з роду Павленків. Старший брат Іван 1922 року народження, двадцятирічним молодшим лейтенантом, командиром роти загинув на війні 22.11.1942, під Сталінградом. Наймолодша у сім'ї сестра Марія народилася 19.02.1932.

Дитячі та юнацькі роки Павла випали на трагічні часи у селі, пов'язані з фізичним винищенням сталінською владою заможного селянства, як частини суспільства, з проведенням примусової колективізації селян, а також з масовим вимиранням значної частини громади села від організованого антинародною владою голоду.

Події, які з дитинства відбилися у пам'яті Павла Яковича Кулика, не забулися ним за збігом часу та від політичних переслідувань, яких він зазнав ще з молодості, оскільки сміливо говорив на загальній про трагедію Українського народу та про його катів. Вистраждана ним у тюрмах правда про лихоліття в рідному селі, знайшла відображення у науковому виданні «Пам'ять народу: геноцид в Україні голодомором 1932 – 1933 років. Свідчення. Книга перша». Він з особливою зацікавленістю поділився своїми спогадами із земляками, які мають право на правдиву історію свого села та несуть тягар трагічної пам'яті про масові жертви їх родин та односельців.

Бігуненко Василь Петрович

У 1952 році військовий трибунал Чорноморського флоту засудив матроса крейсера «Держинський» Кулика Павла Яковича за антирадянську пропаганду та агітацію до 10 років позбавлення волі, звільнений у 1954 році, реабілітований у 1990 році

1965 рік. Мордовські табори. П.Я. Кулик під час ув'язнення за вироком Київського обласного суду за антирадянську пропаганду та агітацію

1997 рік. Канада. Торонто. П.Я. Кулик біля могили Уласа Самчука – автора роману «Марія», в якому відтворена трагедія голодомору Українського народу на центральних і східноукраїнських землях

2008 рік. Ковель. П.Я. Кулик на мітингу-реквіємі ділиться спогадами про лихоліття голодомору у рідному селі Велика Березянка

Дитинство

Перші мої спогади відносяться до 1931 року, коли старший брат Іван, учень першого класу, вчив напам'ять вірш, з якого мені трирічному запам'яталося до сьогоднішнього дня: У нашій комуні «Червоній зорі», неначе буруни гудуть трактори. Все спільне в комуні: і коні, і поля ...

Узимку 1931 року, коли я сидів у хаті на теплій лежанці, зайшла заплакана мати та розповіла, що з районного міста Тараща приїхали комісари, один із них, який був з наганом, сів на плечі сільському священикові, взяв його за бороду та їздив, як на коняці. Дуже шкода мені стало того священика, бо декілька днів перед цим мати водила мене до церкви. Там мені сподобався церковний спів і краса церкви, у вікнах та іконах якої яскраво відбивалося червоне світло сонця, що заходило за горизонт. Священика забрали до Таращі, у тюрму, і там замучили. За вказівкою богоборчої влади, місцеві комсомольці-активісти розграбували внутрішнє оформлення сільської церкви та закрили її. Мати часто згадувала того священика, молилася та плакала. Люди бачили все те та говорили про кінець світу. Але, як виявилось пізніше, то в 1931 році були тільки «квіточки» того горя, що прийшло через короткий час. Плоди достигли у 1932 році, а особливо у 1933 році. Страшні плоди!

На початку 1931 року до батька почали приходити активісти із сільського комітету неможливих селян («комнезам»). Здебільшого це були чоловіки із зубожілих від неробства родин, на заздрість яких поживитися чимось у заможних односельчан, опиралася сталінська влада при проведенні примусової колективізації на селі. Провідниками кремлівської антинародної політики в Україні стали республіканські партійні вожді, які опиралися на каральні органи та спеціально мобілізованих більшовиків, так званих «25-тисячників». Останні організовували місцевих більшовиків, активістів з «комнезаму» на жорстоке поводження з сім'ями заможних односельчан, що по-хазяйськи обробляли більше п'яти гектарів власної землі, яких називали «куркулями» та свідомо знищували, як клас, шляхом ув'язнення до тюрми, заслання, вигнання їх сімей із власних помешкань, які передавалися до колгоспу. Тих заможних селян, що обробляли менше п'яти гектарів власної землі, називали «підкуркульниками», що підлягали безумовному вступу до колгоспу.

Непрохані гості завжди приходили з комісаром – «25-тисячником», який вирізнявся свавільною грубістю, брутальністю та ненавистю до селян-трударів. Одного разу їх прийшло до нас у хату багато. З ними була комсомолка-активістка. Агітували, умовляли, погрожували, залякували, старалися з усієї сили, щоб затягти батька у колгосп. Але батько стояв на своєму твердо: «Не піду в ту вашу колотнечу!». Тоді до нього підійшла та активістка та сказала: «Дядьку Яків, доки Ви будете слухати куркулів, які не хочуть колгоспу? Записуйтеся добровільно в наш колгосп. Ось до нас незабаром привезуть машину, яка коситиме пшеницю, а за собою буде викидати вареники в маслі». А батько відповів їй: «Ну, як ти наїсися тих вареників, я побачу, то тоді вже і я запишуся у ваш колгосп».

Якось, коли ми вже спали посеред хати на долівці, застеленій соломою, та укритись дрантиною, опівночі почувся сильний грюкіт у хатні двері з криком «Відчиняй!». Батьки мовчали і не відкривали двері не проханим нічним невігласам. Але ті почали вибивати двері. Мати злякалася, піднялася та відкрила двері. У хату увірвалися близько десятка активістів з берданками, під орудою комісара, озброєного наганом. З криками і брудною російською лайкою наказали батькові встати та одягтися. Батько не підкорився та не встав. Тоді до нього підішли двоє, схопили за руки, поставили на ноги, заставили вдягнутися та повели з дому за собою, куди – нам не сказали. Вранці мати пішла до сільради дізнатися куди і за що забрали батька. Їй відповіли, що арештували його, як злісного куркуля, бо не хоче вступати до колгоспу. Посадили у погріб. Мати повернулася додому, взяла хліба та понесла батькові. Передати батькові хліб відмовили. Сказали: «Ворогів не годуємо».

Увечері, як стемніло, в ліску за селом пролунали постріли. Мати почула та й каже: «Це, діти, мабуть, батька розстрілюють». На ранок мати знову пішла до сільради. Там активісти з лайкою напали на неї та сказали, що розстріляють батька, як ворога-куркуля, якщо не запишеться добровільно у колгосп.

Знову увечері пролунали постріли. Як з'ясувалося потім, батька і ще кількох таких, що не хотіли «добровільно» записуватися у колгосп, комісар з активістами виводили з погребу за село, ставили на коліна, приговорювали до розстрілу та стріляли позаду над головами. Один з арештантів не витримав та погодився записатися у колгосп. Його відпустили, а інших знову заперли до погребу, щоб «надумалися».

Так тримали батька майже тиждень, аж поки всі не витримали та «надумалися добровільно» записатися до колгоспу. «Надумався» і батько, його випустили. За тим, прийшли до нас та забрали воза, коня і весь реманент. Оскільки батька вважали «підкуркульником», то корову не забрали.

На весну 1931 року батьки вже «добровільно» працювали в колгоспі. На зароблені трудовні восени отримали всього два мішки житнього посіду. На присадибному городі добре уродила картопля, що давало сподівання якось прожити. Але під Новий 1932 рік до нас, як і до інших колгоспників, за вказівкою сталінської влади прийшли сільські більшовики-активісти, щоб відібрати збіжжя, за що їх назвали «червона мітла». Прийшли зграєю з довгими штирями, перевернули все, попробували землю в хаті та на подвір'ї, але нічого не знайшли, тільки той посід забрали.

Наша сім'я залишилася без хліба, але картоплі у нас не забрали і ми харчувалися нею протягом усієї зими та весною. Навесні засадили нею весь город та ще залишилося на харчування. Восени знову зібрали хороший урожай картоплі. Мати раділа та говорила: «Ну, діти, хоч, може, хліба і не дадуть у колгоспі, проживемо якось на картоплі». Крім того, ми мали корову. А ще на трудовні восени знову видали близько центнера житнього посіду. Сім'я тішилася, що якось проживемо: маємо картоплю, молоко та центнер хліба-посіду. Але не так сталося, як гадалося.

У грудні 1932 року наказали здати весь хліб державі та попередили: хто не здасть і знайдуть захованим збіжжя, одержить 10 років тюрми. Визначили термін здачі зерна. У нас хліб-посід стояв у двох мішках у хаті. Батько не хотів здавати гірко зароблене в колгоспі збіжжя. Сховати також побоювався, бо остерігався тюрми. Стояв той хліб у хаті, аж поки пішла нишпорити по селу «червона мітла». Тоді батько нічної пори взяв одного мішка, відніс далеко від хати та висипав у сніг, а другого висипав у занехаяну криницю. Термін здачі хліба минув і якби у нас знайшли його, то тюрма батькові була б неминуча.

А «червона мітла» вже вимітала по сільських оселях все, хто що мав. «Саботажників», тобто тих, у кого знаходили захованим хоч кілограм збіжжя, засилали до Сибіру, на Соловки чи в інші суворі краї.

По селу було чути плач та лемент. Та ось і до нас у хату ввалилися активісти під орудою комісара. У кожного в руках довгий загострений залізний штир. Вдома були мати, бабуся та

ми – діти. Батько був на роботі у колгоспі. Я від здирників вискочив на піч. Комісар зразу до матері: «Признавайся, де схований хліб?». Мати відповіла, що схованого хліба у нас немає. А один з активістів, наш близький сусід Явтух Комашко закричав: «Не вірте їй, вони сховали хліб, щоб не дати радянській владі!».

Вся згряя здирників кинулася довбати долівку в хаті. Зігнали мене з печі та з однієї сторони розвалили її, бо запідозрили, що там схований хліб, але нічого не знайшли. Потім вийшли з хати та почали нишпорити на подвір'ї: розкидали кучі гною та бур'яну і нічого не знайшли. Тим часом комісар шукав на горищі та вигукнув: «Є, знайшов!». Зніс з горища відро з квасолею та до матері: «Казала, що немає хліба, а це що?». Сів писати протокол. Мати почала плакати та просити не складати документи, що грозили тюрмою. Комісар «роздобрився»: «Ладно, не писатиму. Зараз бери це відро з квасолею та неси до сільради. Там здай та принеси квитанцію про те, що здала».

Активісти, що перерили всю садибу і нічого не знайшли, озлоблені знову зайшли до хати. Почали повторний обшук. У комірчині натрапили на кам'яні жорна, які стояли у кутку накриті різним дрантям. З лайкою накинулися на матір. Витягли жорна на середину хати та почали розбивати їх. Верхній камінь «бігун» розбили швидко: підняли та кинули на нижній камінь «нижнік» - і він розлетівся на куски. Нижніка, як не старалися, але не розбили.

Один здирник знайшов на полиці у миснику вузлик з рукава сорочки, в якому мати зберігала близько кілограма насіння буряків. Той посіпака забрав вузлика з насінням та пішов з хати. Інший підійшов до підвішеної до сволака колиски з немовлям. Вийняв з колиски дитину та шукав у підстеленій соломі захований хліб. Нічого не знайшов, гидко вилаявся та з усіма здирниками пішов геть.

Мати віднесла квасолію до сільради, жорна розбили, залишилися ми ні з чим.

Через днів два-три, вранці, коли ми ще спали, до нас знову прибула «червона мітла». Наказали відкрити погріб та на два вози вивантажили усю нашу картоплю. Після цього всі сподівання нашої сім'ї на виживання були на корову. І ось тепер, що я живу та можу розповідати ці спогади, я зобов'язаний нашій корівці-годувальниці, яку декілька разів злодії намагалися викрасти, та батько з матір'ю зуміли її захистити.

Голод

У 1932 році у нашому селі люди ще масово не вмирали. А померлих ще хоронили в окремих могилах. У цьому році з'їли останнє, що не відібрали: собак, котів. Хто мав хрестика чи сережки із золота чи срібла, той ніс свої цінності в магазин та міняв на хліб чи крупи. Інші на базарі міняли свій одяг на хліб. До грудня того року картоплю у людей ще не відбирали, і вони могли нею харчуватися. Голод спочатку уразив розорені більшовиками «куркульські» сім'ї, у яких колгоспні активісти забрали все до останнього та вигнали із своїх осель. Їх діти голодними шукали щось поїсти та стали першими жертвами голодної смерті у 1932 році та людоїдства.

У січні 1933 року «червона мітла» забрала у людей всі продовольчі пожитки: зерно та інше збіжжя, картоплю тощо. Багатьох «куркулів» посадили у тюрми або примусово вислали на північ, до Сибіру, Казахстану та інших територій з суворим кліматом для знищення. Почався спланований тотальний голодомор.

Люди почали сім'ями мерти голодною смертю, що змусило сільську владу організувати збирання по селу трупів. Для цього з кожного з трьох колгоспів на території села виділили по підводі (запряжений кіньми віз) та по два колгоспники. Вони за вказівками колгоспної адміністрації та сільської ради їздили по селу та на його території, у подвір'ях, на полях збирали тіла померлих і відвозили до загальної могили на сільському цвинтарі. Коли яма наповнювалася трупами, то копали нову і так знову декілька разів.

Багато вмирали у бур'янах, які буйними вирости з весни. Там по трупному запаху знаходили також прийшлих у село людей, щоб роздобути якої-небудь їжі.

Одного зимового дня 1933 року мати зайшла до хати та плачучи розповіла, що наш недалекий сусід Гриша Бодашевський зарубав сокирою усю свою сім'ю: матір, сестру, братову дружину з її грудною дитиною. Всі, хто був ще дужий ходити, пішли попрощатися з убитими. Мати також пішла зі мною на руках до двору Бодашевських, де зібралося багато односельчан. Тіла зарубаних витягли з погребя, до якого їх повкидав убивця, і вони закривавлені лежали біля хати на снігу. Жінки голосно плакали.

Зарубавши свою сім'ю, Григорій забрав усе, що було у скрині, та поніс на базар продавати. Там його спіймали, побили, а перед тим, як помер, зізнався, що хотів дуже їсти і з цієї причини повбивав рідних, щоб не заважали забрати із скрині одягу та обміняти на харчі. Немовля не мав наміру

вбивати але воно прокинулося та заплакало і він злякався, що своїм криком видасть його. Поклав дитя на лаву, відвернув очі та вдарив по ньому сокирою.

Я сидів у матері на руках, загорнутий у кожух. Голосно плачучи, до матері звернулася жінка: «Киньте його (тобто мене), не тримайте, бо як виросте, то заріже Вас, як Гриша». Я злякався від цих слів, обняв матір за шию та плачучи заголосив: «Ой, не кидайте, не заріжу!».

Мені запам'ятався той плач та голосіння жінок над порубаними тілами, бо за померлими від голоду, зазвичай, не плакали і не голосили, оскільки голодна смерть була масовою, ніби природньою, узаконеною.

Ранньої весни 1933 року, коли розтанув сніг, щоб хоч якось утамувати голод, ми з братом ходили по нашому городу та шукали у землі торішню картоплю. Знайшовши її, несли до хати, де мати пекла з неї якісь пляцки. Але їсти вони давалися дуже важко, бо сильно смерділи тією перемерзлою взимку та згнилою по весні картоплею.

Дуже виручала наша корівка. Потім почали підростати бур'яни. Мати кришила кропиву, щиріцю, лободу, а пізніше цвіт акації, заливала їх молоком, варила і ми їли.

Батько працював у колгоспі на свинарнику та поряд з цим із напарником підводою звозив на цвинтар тіла померлих.

У колгоспі були свині та коні. Коней багато здихало від голоду. Їх рубали на шматки та варили свиням. Пам'ятаю якось батько приніс додому шматок конини. Це були вже несвіжі, смердючі жили та кістки, бо коняка здохла від голоду. Мати довго вимочувала дохлу конину, а ми чекали, коли ж те «м'ясо» звариться. Потім мати порубала те вариво на дрібні кусочки, склала у горщик та засунула його у піч до вогню. У горщику закипіло і з нього попливла піна. Мити витягувала горщика, збирала піну та ставила його назад до вогню у піч. Нарешті закінчила варити, спробувала вариво та заплакала. А я почав просити, щоб і мені дала шматочок покуштувати. Мати довго не давала, а коли я надоїв своїми домаганнями, то крізь сльози промовила: «Ой синочку, хіба ж я для тебе шкодую? Я боюся, щоб ти від нього не вмер». І дала мені шматочок. Я узяв, понюхав, він дуже смердів, тому покинув його та заспокоївся.

Коні здихали дуже часто. Люди накидалися на дохлих тварин та розривали їх на харчі. Тоді місцева влада розпорядилася дохлих коней розрубувати на шматки, пересипати хлоркою та закопувати у землю. Але уночі голодні люди розкопували те м'ясо, з'їдали та від нього помирали.

У квітні 1933 року ми з братом Іваном проходили біля помешкання Явтуха Комашки, який з іншими активістами був «червоною мітлою». Це він кричав на матір: «Не вірте їй, вони сховали хліб, щоб не дати радянській владі!», коли у нашому дворі орудувала та «червона мітла». Взимку у хаті Явтуха згорів дах, а скло у вікнах розбилося. Брат заглянув у розбите вікно, а я за ним. Страшна картина відкрилася перед моїми дитячими очима: на печі та під нею, на лежанці, на тапчані лежала мертва уся сім'я Явтуха. З хати доносився нестерпний трупний сморід. Ми прийшли додому та розказали побачене батькові. Батько пішов до конюшні, запряг коней до воза та ще з одним чоловіком поїхали до хати Явтуха. Зайшли туди, щоб винести трупи, але вони розклалися, і їх виносили на вилах. Очевидно, що ця родина вимерла давно, але люди обходили стороною їх домівку, бо Явтух був завзятим активістом та знущався над односельчанами. Я дивився, як виносили з хати трупи на віз, а коли винесли, то упросив батька піти з ним, щоб побачити їх поховання. Насилу умовив – і батько дозволив. Коні помалу потягли воза з трупами, батько з чоловіком йшли поруч, а я позаду. День був теплий, сонце пригрівало і трупний сморід був тяжкий. Приїхали на сільський цвинтар, зупинили воза біля ями. Я заглянув у яму та побачив у ній багато трупів, яких безладно повкидали туди раніше. Батько з чоловіком перевернули воза і всі трупи з нього попадали до ями. Я знову підійшов до ями та заглянув у неї. Тіло Явтухового сина Петра упало в яму головою донизу, а ноги тирчали догори. Мені стало шкода від цього знущання над померлим, бо Петро був для мене добрим хлопцем, часто приходив до мене гуляти, хоча його батько робив нам зло. Яму не загортали, бо ще була неповна. Ми з батьком поїхали додому. Увечері лягли спати і мені приснилося, що з ями оті трупи простягають руки, щоб затягнути мене до себе. Крізь сон я почав кричати. Мати почула та питає: «Що з тобою, чого кричиш?». А я крізь плач кажу: «Мене мертві тягли у яму». Тоді мати накинулася на батька: «Нащо брав дитину на цвинтар?».

Пройшло декілька днів. Мати поралася біля печі, а мені налила стакан молока. Раптом відчинилися двері і до хати увійшов Явтух. Побачивши мене із стаканом молока, миттю кинувся до мене, вирвав стакан з моїх рук та, тремтячи усім тілом, одним махом випив те молоко. Потім упав на коліна, припав до долівки та почав гірко плакати. То був не плач, а якесь нелюдське ревіння. А мати йому каже: «Чи Ви думали, що таке буде з Вами, коли ходили по хатах та забирали усе до зернини?».

У той час, коли Явтух та йому подібні ходили та забирали у людей усе до останньої зернини, вони, одурманені більшовиками, не думали, що і для них самих це закінчиться трагічно. Сталіністи використали їх проти свого народу, а потім залишили напризволяще. Ті, хто вижив та бачив ці масові злочинства, ненавиділи катів, бо зла вони накоїло багато.

Явтух мав до колективізації вісім гектарів землі, але бажання працювати на ній не мав. Частину віддав на відробіток з половини, а решта землі поросла пирієм. Тому влада записала його у «бідняки» та разом з такими ж посидала розкуркулювати навіть тих, які мали менше п'яти гектарів землі. Ці активісти пиячили та грабували, поки було кого та що грабувати.

Кінець Явтуха Комашка був сумний. Через декілька днів, після того, як він приходив до нас у розпачі та вирвав з моїх рук склянку з молоком, до батька прийшов бригадир та загадав йому: «Явтух лежить біля ставка. Поїдьте, заберіть». Батько завіз його у загальної ями на сільському цвинтарі. На цьому його діяльність закінчилася.

Недалеко від нас жила сім'я, яка мала близько десяти гектарів землі. Господарі чоловік та жінка мали п'ятеро дітей та жили з батьками. Жили дружно, працююто та заможна. Але одного зимового дня приїхали активісти з комісаром, усю сім'ю у чому були вдягнені посадили на сані та повезли на залізничну станцію Ольшаниця, що за сорок кілометрів від села. Більше про них ніхто нічого не чув. Їхнє господарство розграбували та пропили. Хату з господарськими спорудами розібрали та відвезли до колгоспу.

У 1941 році, коли прийшли німці, в село повернувся хлопець з тієї сім'ї. Він розповів: «Не доїжджаючи до станції, у полі розстрілювали. Я зіскочив з саней та снігом побіг в сторону від дороги. Сп'яну стріляли наздогін але не влучили. А усю сім'ю розстріляли». Він пішов служити у поліцію. Опісля була чутка, що його убили більшовицькі партизани.

По сусідству з нами жив Степан (по вуличному дражнили його «Видиш») з дружиною та донькою Женькою 10 років. Степан помер від голоду зимою 1933 року, залишилася вдова з сиротою. Женька була веселою, часто приходила до нас їсти цвіт з акації. Бабуся пускала мене з нею погуляти, пригощала її молоком. Ми гуляли біля хати. Я привик, що вона майже кожного дня приходила вранці. Одного дня виглядаю у вікно чи не йде Женька, а замість неї прийшла у сльозах її мати. Вона звернулася до моєї матері: «Мою Женьку хтось убив уночі. Ходіть, нарядимо». Мати пішла і я за нею. Прийшли на

подвір'я, недалеко від порога на траві ниць лежала нерухомо Женька. Її руки були в землі. Тіло занесли до хати, роздягли. На спині було чотири пробитих наскрізь рани від удару вилами, зуби яких вийшли аж на грудях. Рани запеклися кров'ю. З'ясувалося, що вона уночі пішла на чужий город надовбати картоплі, а господар застав її та проколов наскрізь вилами, приніс до її хати та залишив мертву. Мати вранці вийшла з хати, біля порога лежить мертва Женька. Це було у травні. Дівчинка з голоду пішла на чужий город, бо він був щойно засаджений картоплею. Городини садили в основному комуністи, бо у решти зимою картоплю забрали і на насіння не залишили. Люди знали, хто убив Женьку, знала й її мати, але всі мовчали.

Нарядили Женьку, і її мати прийшла до мого батька та з плачем благала, щоб завіз на цвинтар та не вкинув до загальної ями, а викопав для неї хоч би маленьку ямку. Батько погодився. Женьку загорнули в ряденце, винесли з хати, поклали на віз, убита горем мати перехрестила її та поцілувала. Віз рушив, і Женька вже ніколи не приходила до нас. Я довго згадував її та плакав. Плакав, щоб ніхто не бачив. Невдовзі помела від голоду її мати, тіло якої завезли та вкинули у загальну яму, бо не встигали збирати по селу трупи померлих від голоду та звозити на цвинтар.

Одного дня біля хати мати прала білизну, а я сидів поряд та радів, що міг бути надворі. Була весна, тепло, гарно, але мене самого з хати не випускали. Женьки вже не було, і я змушений був сидіти у хаті. Бабуся прив'язувала мене за ногу біля печі. Я міг бігати по хаті, вилазити на піч. Попоравшись у хаті, бабуся відв'язувала мене, брала за руку та виводила з хати на прогулянку. Город біля хати не був посаджений, і бур'яни вигналися високі, розкішні. Часто у бур'янах чатували на маленьких дітей людоїди.

З вулиці підійшла до матері дівчина років до десяти. Хвилину постояла. Потім мовчки раптово схопила мило та почала жадібно їсти. Коли з'їла, то пішла за хлів. Пройшло близько години. Мати чомусь вийшла за хлів, повернулася та сказала: «Та дівчина, що з'їла мило, лежить мертва». Пішов і я подивитися, вона лежала ниць. Мати підняла її, повернула лицем. Я звернув увагу на руки покійниці, вони аж до рукавів сорочки були покусані, у ранах. Муки голоду заставили покусати свої руки, а з'ївши на голодний шлунок мило, – померла.

Ще запам'яталося, якось пізньої весни мати поралася біля хати, а я сидів на призьбі. Десь узялася дівчинка років десяти,

дуже худенька, з довгою косою, аж до пояса. В руках тримала одне яйце. Підійшла до матері, дає те яйце та просить його зварити. Мати відповіла, що зараз не топить піч та порадила піти з ним до сусідньої хати, може, там зварять. Дівча пішло, і ми більше його не бачили. У жовтні 1933 року сусідська хата, до якої пішло дівча попросити зварити яйце, стала пустою. Хто в ній жив, влітку померли від голоду. Сільрада поселила в ту хату інших людей. Готуючись до зими, нова господиня почала вибирати з грубки попіл та відразу прибігла до нас з криком: «Ой, я голову вигорнула з грубки!». Голод закінчився, і я вже не боявся людоїдів. Пішли ми до сусідської хати та побачили на полу, біля грубки, на вибраному з неї попелі лежала голова дівчинки з довгою косою. Ото тоді вона пішла від нас у ту хату, щоб зварили їй яйце, а господарі зарізали її та з'їли разом з яйцем.

Під час голоду поширилося людоїдство. Моя мати продала подушку та купила миску холодцю. Та не встигла відійти, як настигла міліція і відібрала той холодець. Тих, у кого вона купила, арештували. Холодець був з людини. Тільки випадково мати не нагодувала нас людським м'ясом.

У Таращі розкрили забійний пункт людей у підвалі магазину. Там людей різали, виготовляли ковбасу, холодець та інше. Але трапилося так, що в той магазин зайшла одна жінка, а її подруга залишилася чекати на неї біля магазину. Коли та довго не виходила, заявила у міліцію. Міліція арештувала весь той «м'ясокомбінат».

Мій дядько Іван Комашко мав велику сім'ю та десять гектарів землі. До революції він мав два гектари землі, а ще вісім гектарів землі дали при радянській владі. Дядько та його сім'я були працьовиті. Від снігу до снігу ходив босий, але мав добре господарство. У 1932 році влада розграбувала все його господарство. Його та сина Юхима посадили у тюрму. Хату закрили та заборонили жити у ній. Велика сім'я порозходилася хто куди. Найменшу дочку Василю батьки таємно від влади узяли до себе, і вона жила у нас. Удень ніколи не виходила з хати. Вона була «куркульська» дитина, і якби хто доніс, що ми приютили «куркуленя», то доля куркуля спіткала б і нас. Дядькова дружина Оляна якось відкрила хату та лежала на холодній голій лежанці, пухла від голоду. Вона була вагітна та мала незабаром родити дитину. Нам заборонили відвідувати її.

Одного разу ми з бабусею сиділи біля хати, бачимо їдуть трьома підводами активісти. Завернули у дядьків двір і там зупинилися. Спочатку зайшли до хати, де лежала пухла тітка Оляна, але швидко вийшли. Серед них ми побачили

дядькового зятя Онопрія Степанця, чоловіка його старшої дочки Явдохи. Він записався у комуністи. Влада наказала йому, щоб довів ділом, що не пристосуванець, а ідейний комуніст. Приставили драбину і дядьків зять перший поліз зривати верха з хати. Розібрали повністю та вивезли з клунюю, хлівом, коморою, а у криницю біля хати накидали гною.

Тітка Оляна залишилася лежати уже в безверхій хаті. Того ж дня увечері вона народила хлопчика. Як стемніло, моя мати, крадучись, щоб ніхто не побачив, відвідала її. Та з плачем просила забрати новонародженого і куди-небудь віднести, щоб їй не бачити смерті своєї дитини. Мати повернулася від неї, виплакалася та пішла до сусідки попросити, щоб допомогла віднести ту дитину. Вони удвох ще до сходу сонця взяли дитину та понесли до районного центру Тараща за двадцять кілометрів. За кілометрів п'ятнадцять ходи дійшли до лісу. Поклали дитину на дорозі, а самі сховалися у кущах, щоб побачити та упевнитися, що дитину підібрали. Через деякий час їхала якась машина, зупинилася, з неї вийшли люди та забрали дитя з собою. Мати діждалася вечора, знову пішла крадькома до тітки Оляни та розповіла про виконання її передсмертного прохання. Вона подякувала та сказала: «Тепер я умру спокійно». Через день її не стало. Відразу ж приїхали активісти, розламали та вивезли до колгоспу рештки дядькової хати.

Активісти вступали в партію, ставали бригадирами, об'їждчиками, які вдень та вночі пильнували та ловили тих, хто, рятуючись від голодної смерті, зривав декілька колосків на колгоспному полі. У липні 1932 року дружина батькового брата Онофана, дбаючи про своїх п'яťох голодних дітей, вирвала для них на колгоспному полі колосків. Її зловили та засудили на десять років тюрми та п'ять років заслання. За рік у тюрмі вона померла. Дядька з дітьми вигнали зі своєї хати, і вони померли, крім Меланки, 1922 року народження, жительки села Федюківка Лисянського району на Черкащині.

1933 року люди вмирали масово, часто цілими сім'ями. Голодні осиротілі діти йшли світ за очі, щоб щось знайти чи десь випросити їсти. Людоїдство набрало широкого розмаху.

Мій одинадцятирічний брат Іван якось повертався з школи додому. З бур'янів вискочили два чоловіки та кинулися за ним навздогін. Але, знаючи про людоїдське полювання на дітей, він утік додому та розповів про цю страшну пригоду батькові. Той схопив сокиру та мерщій на місце нападу на сина, однак зловмисників там уже не було. Після цього батько часто виходив назустріч Іванові, коли він повертався зі школи. Мати

кожного разу, як він ішов до школи, попереджала, щоб нікуди не заходив та поспішав додому.

У моїй пам'яті залишилася подія червня 1933 року. Тоді був теплий сонячний день. Мати, поговоривши з бабусею, взяла мене за руку та сказала: «Хочеш, синочку, підемо відвідаємо одну тьотю?». Я з радістю погодився, бо сидіти у хаті, коли надворі все зеленіє та пахне, мені набридло. Пройшли ми селом біля кілометра до одної хати. Підійшли до дверей. Мати спробувала їх відкрити, не відкриваються. Постукала, ніхто не відповідає. Підійшли до вікна. Воно з середини було завішене рядниною. Знову постукала, не відповіли. Обійшли навкруги хати. Стукали у всі вікна, але ніхто не озвався. Тоді мати сказала: «Зайдемо до сусідньої хати, попитаємо, де господарі з цієї хати».

Підійшли до сусідньої хати. Мати взялася за клямку та відкрила двері. З сіней війнуло смородом. Коли придивилися, то побачили у сінях, біля хатньої стіни, лежали двоє мертвих дівчаток, років семи-восьми. Лежали рядочком, не вкриті, їх обличчя були худі, чорно-сині. Над ними роїлися великі зелені мухи. Сморід стояв нестерпний. Мати закрила за собою сінешні двері та відкрила хатні. Ми побачили з правої сторони від дверей, на лежанці лежала якась людина, укрита з головою рядном. Біля лежанки стояв тапчан, на якому сиділа одягнута у лахміття жінка, яка розпухла так, що не було видно її очей. Мати привіталася до неї та почала розпитувати її. Вона відповіла: «Забрали у нас хліб та усе, що мали. Що було у нас з одежі, ми позбували, і ось уже не стало нічого. Ми вирішили усією сім'єю умерти та щоб нас поховали разом у одній ямі. Ті дві доньки, що ви бачили в сінях, померли тиждень тому, одна, а через день друга. Вони дуже хотіли їсти та все просили, щоб я дала. А перед смертю я спитала їх: «Чи ви, діти, хочете їсти?». Вони відповіли: «Ні, нам так добре». Мертвих своїх діток я витягла в сіни. Ще тоді у мене сили вистачало. А ось три дні тому помер мій чоловік. Я вже не маю сили його витягти. То, як бачите, я оце вкрила його рядниною, бо мухи не дають спокою. У мене вже немає сили їх відганяти. А мій старший хлопчик Василько вже третій день як пішов з дому і немає його. Я просила його: «Не йди, синочку, вже усі помremo та разом нас хай поховують». Але ж він мене не послухав, все плакав, що їсти дуже хочеться. Може, Ви (звертаючись до матері) побачите мого синочка, то передайте, щоб ішов додому, разом будемо помирати. Я вже також їсти не хочу, хочу померти. Одне моє горе, що немає Василька з нами та не маю сили відганяти мух. Дуже прошу Вас – не кажіть нікому, що бачили у нас мертвих, бо приїдуть та заберуть, а я ще жива і вже не вкинуть мене в одну яму з

моїми дітками та чоловіком. А ще, може, й Василько прийде, то вже разом хай тоді нас поховують в одній ямі. Для мене тепер найбільше щастя, щоб усю нашу сім'ю з дітками та чоловіком поховали в одній ямі».

Мати почала плакати, а я й собі за нею. В тій хаті було страшно: троє мертвих людей, одна жінка при смерті, рій великих зелених мух та сморід нестерпний. Ми вийшли з хати, верталися додому. Йшли понад полем, на якому цвіло та приємно пахло колгоспне жито, а городи стояли зарослі бур'янами.

Чи забрали ті трупи, чи діждалися, коли померла й мати, чи повернувся Василько – не знаю. Можна з упевненістю сказати, коли не було його три дні, то вже не було його у живих.

Пройшло багато років. Я згадую ту жінку, яка бажала для себе «найбільшого щастя» бути похованою усією сім'єю в одній ямі разом. То що ж таке щастя справді? Для одних – це влада, багатство, пошана, розкішне життя, а для інших щастя бути вкинутими усією сім'єю в одну яму, хоч без труни, як тварин. Якби тільки всіх разом в одну яму!

Через одну хату від нас жив мій троюрідний брат Сергій дев'ятнадцяти років. Батька у нього не було, а мати була інвалідом, жила у Києві, у монастирі. Жив він у маленькій хатині, неодружений. Роботящий, не пив. У 1932 році виробив у колгоспі найбільше трудоднів. Його ім'я, як ударника, красувалося на дошці пошани, згадували на кожних зборах у колгоспі, ставили за приклад іншим. Пізньої весни 1933 року мати пішла відвідати його, і я пішов з нею. Зайшли до хати. Сергій сидів посеред хати та у макітрі щось тер макогоном. Мати подивилася та запитала: «Що ти, Сергію, треш?». Він відповів: «Оце поліз на горище, знайшов полови просяної. Думаю потру, бо так хочу їсти, що вже немає терпіння». Мати спитала: «А де ж той хліб, що ти одержав на трудодні у колгоспі?». А він: «Забрали, тіточко, все. А я вже на роботу у колгосп не ходжу, немає у мене сили». Узяв ложку, зачерпнув з макітри тієї полови та поклав до рота, але зразу ж виплюнув та заплакав. У матері також потекли сльози. На другий день, уранці мати взяла кварту молока та понесла Сергієві. Зайшли ми до його хати. Він лежав посеред хати на соломі. Мати до нього: «Я принесла тобі молока, попей, Сергію». Він нічого не сказав, лише заперечливо похитав головою, що не хоче. Мати залишила те молоко, і ми пішли додому. Увечері ми знову навідалися до нього. Він лежав на тому самому місці, але був мертвий, молоко стояло невипите. Батько підїхав, забрав тіло Сергія та повіз до загальної ями на цвинтарі.

Якось батько, йдучи на роботу до колгоспного свинарника, взяв і мене з собою. По обіді ми верталися додому та побачили, що на узбіччі біля дороги лежить людина. Підійшли до неї, і батько упізнав, що то була та комсомолка, яка агітувала його вступати «добровільно» до колгоспу, «на вареники». Важко було її упізнати, бо опухла від голоду. Побачила нас та промовила слабким голосом: «Дядьку, я помираю. Дайте щось у рот укинути». А батько їй: «Ти вареників наїлася та ще чогось хочеш?». Вона крізь сльози відповіла: «Простіть мені, мене обманули. Самі живуть, а я помираю».

На другий чи третій день прийшов бригадир та каже батькові: «Поїдьте та заберіть оту, що Вас у колгосп агітувала». Так сумно закінчилося її земне життя. Мені було жаль її, бо вона не зробила нам ніякого зла, не ходила з «червоною мітлою».

Наближалися жнива, але голод забирав все більше і більше жертв. Тим, хто ще мав сили вийти на колгоспне поле прополювати буряки, в обід, на полі давали скибочку хліба та черпак баланди – «шліхти». Але це мало допомагало. Батько часто їздив по полях та збирав померлих.

Нарешті діждалися жнив. Багато людей накладалися на збіжжя, а наївшись на голодний шлунок, помирали у муках.

Ранньою весною 1933 року, уночі, коли ми вже спали, хтось тихенько постукав у двері. Мати піднялася і запитала, хто стукає та впустила до хати чоловіка, який прийшов з села Федюківка. Це був родич з батькової рідні. Його розповідь була сумна. Зимою їхню сім'ю вигнали з власної хати та повністю усе відібрали, що вони мали. Він з шістьма дітьми поселився у якомусь хліві. Їсти було нічого, бо забрали все та корову. Сім'я почала пухнути від голоду. Він надумався прийти до нас та став просити, що ми взяли в свою сім'ю його найменшу дитину, дівчинку до двох років. Пам'ятаю його слова, як він говорив крізь сльози: «У нас усе забрали, ми голодуємо. Немає надії, що виживемо. Але я хотів би, щоб хоч моя найменша дитинка залишилася жива. Я прошу вас, візьміть мою Ганночку, спасіть її від голодної смерті. У вас є корівка, то вона якось виживе у вас, а ми вже почали пухнути. Мені дуже важко бачити смерть своїх діток, яка наближається. Я не переживу цього». Він почав гірко плакати, а мати з ним. Опісля мати сказала: «З дорогою душею ми узяли б Вашу Ганночку, але ж нас попередили, якщо ми візьмемо якесь «куркулєня» до себе, то зроблять нам те, що роблять куркулям». У нас у той час у хаті, на печі за занавіскою, тихо

сиділо одне «куркулєня» - Васирина, дочка материної сестри та дядька Івана Комашка, який сидів у тюрмі за «куркульство». Їй було тоді 14 років. Потім вона переїхала жити на Кавказ, до Дагестану. Жила вона у нас потайки, з хати виходила тільки ночами, щоб ніхто не побачив. Коли розбирали їхню батьківську хату, усе подвір'я та вивозили у колгосп, вона дивилася через вікно з нашої хати та гірко плакала. Нам, дітям, мені та братові Іванові, було суворо наказано нікому не проговоритися, що ми переховуємо у своїй хаті «куркулєня», мою двоюрідну сестру.

Мати напоїла того чоловіка молоком. Він попросив налити ще у пляшечку для його Ганночки та сказав: «Не переживу я смерті своїх дітей. Немає у мене сили бачити їх муки». Ще до сходу сонця він пішов від нас. Мати провела його, повернулася до хати, стала на коліна перед іконами, довго тихо молилася, а сльози текли по її обличчю. Я лежав та спостерігав. Тяжко було це бачити.

Прошло багато часу. Батьків рідний брат, який жив у Федюківці, переказав нам, що той чоловік, який просив узяти Ганночку, прийшовши від нас, виліз на горище та повісився. А дружина і шестеро дітей, в їх числі і Ганночка, померли та лежали у хліві до того часу, що вже їх не можна було брати, бо тіла розклалися. Сусіди загорнули їх у погребі біля хліва, в якому вони у муках знайшли голодну смерть. До живих «куркулів» було заходити небезпечно.

Невдовзі до нас з Федюківки прийшла дівчина 18 років з подругою. Вона була з батькової рідні. Розповіла, що уся сім'я їхня вимерла, вона залишилася сама, тепер з подругою іде у сусіднє село до радгоспу, влаштуватися на роботу. Мати напоїла їх молоком, і вони пішли далі.

Через тиждень нам переказали, що нашу Ганю зарізали. Було так: прийшли вони в той радгосп, директор вислухав їх та велів прийти завтра для оформлення на роботу. Дівчата пішли шукати місце, щоб переночувати. Зайшли в одну хату, господарка сказала, що місця для двох у неї немає, а одна може залишитися на ніч. Ганя залишилася, а подруга пішла шукати інше місце. На другий день, уранці подруга зайшла та запитала господарку де Ганя. Та відповіла, що переночувавши, вона встала та пішла від неї. Гані ніде не було, і подруга заявила до міліції. Зробили обшук та знайшли відрубану голову нашої Гані, а все тіло господарка порубала на шматки та посолила у бочці. Не спаслася наша бідна Ганя від наглої смерті. Знайшла її там, де вона її найменше чекала.

Прийшла якось до нас тітка Марія, батькова сестра, та розповіла, що недалеко від них мешкала жінка з двома синами

12 – 16 років. По сусідству з ними жила сім'я, що мала корову. Ті хлопці приходили до сусідів та брали молоко. Ходив один, а іноді другий. Через деякий час ходив лише один. Коли запитали де брат, він мовчав. Одного дня жінка приготувала молоко, але за ним ніхто не приходив. Тоді вона вирішила сама віднести їм молоко. Прийшла до їхньої хати, двері закриті. Постукала, але ніхто не відповідав. Підійшла до вікна і, хоч воно було завішене, у щілину побачила, що у хаті хтось є. Вона заявила, приїхала міліція, вибили двері та знайшли посеред хати закривавлену жінку – матір тих хлопців, яка рубала та складала у бочку м'ясо свого сина. Відрубана голова лежала поруч. Зробили обшук та у грубці знайшли голову другого хлопця. Голод відібрав у неї розум.

Коли вмирали люди десь на вулиці або у бур'яні, то часто уночі їх тіло обрізали та їли голодні.

Мій батько, збираючи та звозячи на цвинтар трупи померлих, приходив додому та розповідав, що таку-то чи такого-то уночі хтось обрізав. Собак, котів уже не було, перейшли на труподство та людодство.

Якось зайшов до нас у хату Дорофій Комашко, рідний брат Явтуха Комашка, та почав перед матір'ю плакати і жалітися, що його дружина з дітьми перестали давати йому їсти. Казав, що усе, де знайдуть, їдять самі. У нього було дорослих два сини та дочка. Вони говорили йому: «Ти вже нажився, умирай». Мати дала йому стакан молока. Він жадібно випив його, подякував та пішов до свого двору, що був поряд.

На другий день до батька прийшла Дорофійова дружина Фроська та сказала: «Заберіть Дорофія, отам на городі він лежить». Сім'я Дорофія вижила уся, один він помер. Були випадки і в інших сім'ях, що сім'я не давала їсти комусь із своїх і той умирав.

Одного разу мати йшла до магазину, що був недалеко від нашого двору, та узяла мене з собою. Біля магазину жив чоловік, по вуличному «Шевель». Коли ми підходили до магазину, той Шевель у себе біля хати, в садку смалив підвішеного за задні лапки kota. Шкріб його ножем, а потім відрізав шматок та почав їсти. На другий день бригадир прийшов до батька та наказав забрати тіло померлого Шевеля. Батько з напарником поїхали до подвір'я покійника. Це було близько від нас, то я самовільно пішов туди, щоб побачити, як забиратимуть померлого, якого я учора бачив живим. Підїхали, він лежав на тому місці, де учора смалив kota. На дереві висіла задня частина kota, прив'язана за лапки. Голови і передньої частини не було. Тіло покійного Шевеля лежало з

відкритим ротом, усе лице та руки були чорні, у сажі. Напевно, він з'їв на голодний шлунок сирого і недосмаженого м'яса того kota та помер, не встигнувши навіть умитися та помити руки. Але пухлим він не був, навпаки, сухий, як жердка. Говорили, що його сім'я також не давала йому їсти. Його син та дочка вижили. Батько з напарником легенько положили тіло покійника на віз та поїхали до наших сусідів забирати тіла двох померлих від голоду дітей. Я повернувся додому, де мати мене трохи посварила та веліла сидіти у своєму дворі.

Пізньою весною 1933 року, після обробітку сходів цукрових буряків, прийшов бригадир Тимофій Лифенко та загадав матері йти на поле обкопувати бурякову площу довкола ловчими рівчачками завширшки до 25 сантиметрів та глибиною до 35 сантиметрів, щоб до них попадали шкідники жуки-довгоносики. Потім люди їх збирали у рівчачках та знищували. Крім рівчачків, на чотирьох стовпчиках ставили коритця, в які наливали маляс з якоюсь домішкою для отруєння шкідників. Жуки, метелики, мухи попадали до корита і там гинули. Приходили люди, замінювали маляс та ставили коритця знову.

Мати взяла мене за руку, і ми пішли на бурякове поле. Знайшли стовпчик, на якому зазначено прізвище, ім'я матері та відстань, на яку необхідно було їй прокопати рівчачка до іншого стовпчика.

У поле ми прийшли раненько, як тільки зійшло сонце. Мати почала копати, а я сидів, дивився довкола та на небо, де висіли та голосно виспівували жайворонки. Раптом я звернув увагу, що не дуже далеко він нас кружляє та каркає зграя ворон. Людей на буряковій площі вже не було, бо буряки були оброблені. Я показав матері на те вороняче кружляння. Вона взяла мене за руку, ми пішли подивитися ближче та знайшли мертву жінку, біля якої лежало зняте з стовпчиків пусте коритце з-під розмішаного з отрутою малясу. Коли ми підійшли ще ближче, ворони з галасом піднялися, здійняли тривожне каркання та кружляли невдоволені, що ми завадили їм голодним зібратися біля трупа жінки та з'їсти м'яса.

Ми підійшли впритул до трупа жінки років сорок. Вона була худа, шкіра та кістки. Рот був широко розкритий, в ньому кишіли мухи та мурашки. Очі були відкриті та наповнені комахами і мухами, які також обліпили ноги, покриті рваними ранами. Напевно, ворони почали їх клювати, а ми їм завадили.

Мати перехрестилася. Я злякано тримався за неї обома руками. Ми зразу ж пішли додому. Мати хотіла сказати батькові, щоб поїхав та забрав мертву, поки ще не розклювали птахи. Прийшли додому, але батька не застали. Він повіз на

цвинтар чергову ходку. Оскільки яма була заповнена трупами, то довелося гуртом копати наступну. Тому додому він повернувся при заході сонця. Мати розповіла йому про побачене на бурякову полі та попросила забрати труп жінки. Стомлений за день батько не подужав цієї роботи та відклав її на наступний день. Коли він на другий день забирав тіло на полі, то, зі слів батька, воно було поїдене птахами та комахами, на ногах до кісток, лице розкльоване, очі видовбані. Мені було страшно навіть слухати, коли батько розповідав. А батько змушений був звикнути до такого страхітливого видовища.

Вже потім, у 1945 році його викликали до сільської ради та наказали їздити по селу та навколишніх полях і звозити трупи солдат, які загинули у війну та зариті там, де їх спіткала смерть. Сказали: «Ви маєте досвід, ще з 1932 – 1933 років. Не усі можуть таку роботу виконувати». І батько їздив, розкопував могили та звозив трупи.

У 1932-1933 роках до нашої хати, до батька, постійно приходили люди, бригадири, усі, хто ще мав сили, та просили його завезти померлих на цвинтар. Смертність була висока, і батько не завжди мав змогу поїхати та забрати труп відразу. Часто бувало так, що, навантаживши віз трупами, батько привозив їх на цвинтар, але яма була заповнена. У такому випадку батькові доводилося копати нову яму, а підвода з трупами стояла поруч. Іноді копали спеціально виділені сільськими колгоспами люди. Але були такі дні, що ніхто не приходив і копали ті, що привезли трупи, для яких не залишилося місця в наповненій трупами ямі.

Мертві тіла лежали та чекали своєї черги на погребіння по декілька днів. Тіла тих, що померли у хатах, забирали по черзі. Кого смерть захопила у полі або на дорозі, була загроза їх тілам бути розкльованими птахами чи обрізаними голодними людьми, тому такі трупи забирали невідкладно.

Весна 1933 року. Був теплий весняний день. Бабуся поралася у хаті біля печі, а я нетерпляче чекав, коли вона закінчить хатню роботу та підемо з нею надвір. Бачу у вікно, що повз наш двір ідуть люди. Раптом відкрилися двері, до хати зайшла незнайома мені жінка, яка звернулася до бабусі: «Ходіть побачите порізаних дітей, одні голівки лежать, аж сім. На сусідньому кутку». Бабуся замкнула хату, взяла мене за руку і ми пішли за людьми. Підійшли, там стояли люди колом, а посередині на траві лежали відрубані дитячі голови. Поруч стояла жінка, в якої ці голови знайшли. Вони були сховані у лежанці. Жінка стояла спокійно, відстороненим поглядом дивилася у одну точку. Дехто плакав, інші дивилися мовчки.

Підійшов міліціонер, сказав жінці іти за ним, і вона покійно пішла. Більше ніхто в селі її не бачив.

Повернулися з бабусею додому. Вона промовила: «Ото дивися, Павлику, як не будеш мене слухатися, то й тобі таке буде – голову відрубають, а тебе з'їдять. Слухайся та не виходь без мене з хати». Після побаченого мене вже не потрібно було прив'язувати в хаті, бо я боявся й носа висунути з хати без бабусі або матері.

Матері наділили площу колгоспних цукрових буряків, і вона ходила усю весну їх сапати від бур'яну, проривати рядки, знов сапати від бур'яну, копати ловчі рівчачки, збирати жучків. Все це робилося уручну. Бабуся мала 85 років. У хаті варила їсти, доглядала нас з сестричкою, берегла від людоїдів. Якби не бабуся, то наварили б і з мене холодцю. Якось батько запряг у підводу колгоспних коней та поїхав до помешкання померлого Артема Комашка, щоб забрати на цвинтар його тіло, дружини та дочки Фросі. Артем доводився моїй матері двоюріднім братом. Їхнє подвір'я було за метрів тридцять від нашого. Вони померли давно. Але до них ніхто не навідувався, лежали у хаті мертві, аж поки з сільради прийшли перевірити. Відбили засув входних дверей та знайшли їх у хаті померлими. Тіла були розкладені. Відразу наказали батькові забрати тіла та відвезти на цвинтар. Батько спочатку заїхав додому поспідати, бо після такої роботи їжа не лізла до рота. Заходить бригадир Тимофій Лифенко, привітався та сказав: «Я оце з поля, був на буряках. Там Ганна лежить на своїй площі. Біля неї я поставив віху. Учора надвечір вона ще проривала буряки, а сьогодні рано вийшов на поле, бачу ворони кружляють. Я підійшов, очам не повірив. Ганна лежить мертва і сапа біля неї. Трохи не кінчила досапати. Добра була жінка, слухняна. Поїдьте заберіть її та відвезіть на цвинтар, вона варта того. Поспішіть, бо ворони розклюють її». Батько відповів: «Я маю наказ завезти Артемову сім'ю, це займе чимало часу. Учора вже була повна яма, як я возив. Сьогодні, певно, прийдеться копати нову». Лифенко наполягав: «Поїдьте заберіть спочатку Ганну, вона не важка, а потім приїдете сюди, заберете Артемову сім'ю та разом завезете, а я Вам запишу трудовні за дві ходки». Мати почула та каже: «Два дні тому я йшла з нею на поле, і вона жалілася, що дуже ослабла, немає сил, а буряки переростають. Царство Небесне хай буде їй», і мати перехрестилася.

Колгоспне бурякове поле було неподалік, кілометрів за два. Батько поспідав, поїхав підводою за тілом Ганни, а я з ним. Виїхали на поле. Стояла гарна погода. Повівав тихенький вітерець. У небі виспівували, як завжди, жайворонки. Запах на

полі був чудовий. Побачили віху, підїхали ближче. Під віхою, на боку з підпертою рукою головою лежала мертва жінка, босоніж, ніби спала, біля неї сапа. Великі мухи лазили по обличчю та по ногах. Ворони ще на встигли розкльовати її. Вони тільки кружляли над трупом та голосно каркали. Мабуть, ображалися на нас, що завчасно приїхали. Батько підійшов, узяв тіло на руки, поклав на воза та поїхали за трупами сім'ї Комашків. Біля нашого двору я зліз з воза та пішов додому, а батько поїхав до сусідського двору покійного дядька Артема. З нашої хати вийшов батьків напарник, який дожидався його з поля, та пішов до Артемової хати виносити трупи. Я того не бачив. Батько повернувся з цвинтаря після обіду. Вправилися швидко, бо нову яму викопали люди з іншого колгоспу. Я розказав удома, як лежала покійниця Ганна, а бабуся сказала: «Вона з гарної сім'ї, ніколи нікого не скривдила. Чоловіка їїдесь не стало, жила сама. Але ніхто не скаже про неї лихого слова. Я знаю і матір її, також була спокійна, роботяща». Від слів бабусі я розчулився, виліз на піч та, щоб ніхто не побачив, тихенько плакав. Жаль мені було добру Ганну.

Якось зайшов до нас мій троюрідній брат Іван Комашко років п'ятнадцяти. Він був сином матиного брата Петра Комашка. Мати дала йому їсти та спитала, як він живе. Їхня сім'я уся вимерла, залишився він один. Відповів матері, що не знає чи виживе, бо їсти немає нічого. Мати з бабусею порадили йому поїхати на Кавказ. Туди утік трохи раніше мій і його дядько Іван Комашко з дітьми. Нагодували його, зібрали щось поїсти в торбинку на дорогу та випровадили. Через деякий час мати вийшла з хати, а Іван качається по землі, бо не має сил піднятися, після того, як присів, щоб справити потребу. Мати підвела його на ноги та сказала: «Іди, сину, до станції, ніде не сідай і там чекай поїзда». Він подякував, заплакав та пішов. Через деякий час ми одержали від нього листа, доїхав благополучно та влаштувався. На Кавказі тоді голоду не було. Потім він одружився та у 1939 році приїжджав до нас. Сказав, що ніколи не забуде та не простить їм (комуністам) за те, що виморили усю його сім'ю. Коли у 1941 році почалася війна, він організував групу друзів, які не хотіли проливати свою кров за катів, та боровся з «НКВСниками». Загинув у боротьбі з катами, але не за катів.

Пам'ятаю, як ми з братом Іваном йшли недалеко від нашої хати. З бур'янів вискочив якийсь чоловік, накинувся на нас та з наших кишень забрав кляцки, які нам дала мати, а ми не встигли їх з'їсти. Ми прийшли в хату, розказали матері, а вона каже: «Добре, що хоч вас не порізав, а те, що забрав у вас, то

нехай їсть на здоров'я, він голодний». Але після того я боявся ходити з братом, з матір'ю не боявся.

Були випадки, коли батько підбирав відрізані голови, м'ясо з'їли, а голову викидали. В основному то були голови дітей з чужих сіл, які жебракували у нашому селі у пошуках їжі.

На нашому кутку було дванадцять дворів, з них чотири родини вимерли повністю, шість родин частково, у двох родин не помер ніхто.

Близько сімсот п'ятдесят жертв голодомору у селі Велика Березянка Таращанського району протягом 1932 – 1933 років. Таких трагічних втрат у селі не було навіть у воєнні часи. Мільйони українських селян знищили сталіністи. Кати залишилися не покараними за геноцид Українського народу.

У серпні 1933 року на трудодні видали хліб. «План» по голодомору був виконаний. Ще раз посилати «червону мітлу» було небезпечно. Колгоспні кріпаки могли вимерти усі поголовно, а можновладці не мали бажання працювати на землі, вони уміли тільки грабувати, тому змушені були закінчити голодомор. Кращі люди та господарі, які годували хлібом усю країну, були виселені з рідного краю або знищені голодом. Викорінення інтелігенції, яка ще уціліла, продовжували ГПУ та НКВС.

Усі, хто не умер від голоду, були загнані до колгоспу. Кожен день необхідно було йти в колгосп на роботу та відробляти протягом року встановлений «мінімум» трудоднів. Хто ж не відробив, тих судили до примусових робіт терміном до шести місяців, з відрахуванням 25 відсотків на користь колгоспу. Важко було тому, у кого була сім'я з малими дітьми. Потрібно було управлятися і вдома, і в колгоспі. Кожен день під вікна приходив бригадир та часто з лайкою загадував іти на роботу. Дитячі ясла працювали не завжди.

У 1936 році я пішов у перший клас. Учителем був Іван Ісакович Маковецький, якого ми дуже любили. Він завжди говорив нам, щоб ми гарно училися, а хто буде учитися найкраще, той поїде у Москву до товариша Сталіна. Одна дівчинка Люся Макітренко послухала це та питає учителя: «Скажіть, Іване Ісаковичу, що товариш Сталін їсть? Я думаю, що, мабуть, їсть сало з салом». Іван Ісакович усміхнувся та сказав: «Учись гарно, то поїдеш та побачиш сама». Для нас дітей, які пережили голод та не мали навіть хліба доволі, поїсти сала з хлібом – то вже була мрія, а як поїсти сала та ще й з салом – то вже вершина щастя.

У третьому класі почали вивчати історію Радянського Союзу. У підручнику по історії були вміщені, крім портретів Леніна, Сталіна, також портрети менших «вождиків»: Постишева, Блюхера, Косіора, Єгорова та інших. Почався урок історії, вчителькою була Марія Софронівна Колюх. Вона сказала: «Діти, відкрийте ваші підручники на сторінці такій-то. Там портрет ворога народу Блюхера. Намалюйте йому роги». Ми з радістю почали малювати, хто як умів, а як робили це чорнилом, то після нашого малювання, того ворога і в НКВС не впізнали б. Через декілька днів те саме – Єгоров ворог. Знову малюємо роги. Ще через тиждень – лисий Косіор, і йому причепили роги.

Тільки ми закінчили з вождями-ворогами, заходить у клас директор школи та наказує всі зошити, які маємо з собою, покласти на парту. Витягли, поклали. Тоді він пройшовся по усьому класу та з кожного зошита повідривав палітурки. Говорили, що у середині малюнка на палітурці було непомітно розміщено фашистську свастику. Ми шукали ту свастику, але вона була так хитро намальована, що ніхто її не знайшов та не побачив, тільки зошити наші залишилися голі.

Восени 1939 року у школі зібрали на збори усіх учнів та вчителів. З району приїхали агітатори-лектори та почали розказувати, як Червона Армія під мудрим керівництвом рідного вождя і вчителя товариша Сталіна подала братську допомогу братам нашим на Західній Україні. Довго розповідали, як тяжко жилося братам нашим під гнітом польських панів. Вони постійно голодували, були такі бідні, що не мали за що купити сірників та змушені були колоти кожен сірник на двоє й четверо. Не було у них за що купити солі, зварити їсти. Замість солі вони рубали бочки з-під оселедців та вкидали у горщик.

Я вислухав, підняв руку та запитав: «Скажіть, а чим вони солили сало?». Агітатор хижо подивився на мене: «Яке сало, у них хліба не було, а ти питаєш про сало. Сало їли тільки буржуї та куркулі, а бідняки їли м'ясо тільки тоді, коли здихала курка. А тепер ми звільнили їх, то потрібно допомогти їм. Поясніть батькам, щоб подумали та не упиралися здавати м'ясо, яйця, молоко для наших братів».

Прийшов я додому, прийшов і брат Іван. Розказали батькам про те, що нам говорили у школі. Батько послухав та каже: «Дерли шкуру, а тепер дертимуть дві». І дійсно, через декілька днів принесли нам зобов'язання здати додатково м'яса, яєць, молока, шкур (потрібно ж босих братів узувати). У колгоспі також зізвали збори і ту саму пісню співали. Один чоловік з нашого села хотів поїхати на Західну Україну, щоб побачити тих голодних братів, але доїхав тільки до Шепетівки. Там його зняли з потягу та наказали вернутися додому. Він повернувся та замовк, що йому сказали у Шепетівці, що він бачив – нікому нічого не сказав. У 1941 році його взяли на фронт, і він не повернувся.

У нашому селі після голодомору 1932-1933 років залишилося багато круглих сиріт. У кожному з трьох колгоспів організували «патронат», тобто в пусті хати поселяли сиріт та призначали стару жінку, щоб варила їм їсти, прала білизну тощо. У нашому класі було шестеро дітей з патронату. Пам'ятаю, у жовтні 1938 року, напередодні «жовтневих свят», вчителька звеліла всім учням вивчити напам'ять та розказати на «святі» вірш. Дівчині з патронату Любі Мандровській довелося розказувати вірш «Пісня про Сталіна». Перед святом провели репетицію, чи добре вивчили. Люба піднялася та почала декламувати:

Піснею про Сталіна починаймо день, кращих ми не знаємо на землі пісень.

У країні Сталіна, у країні Рад, ми ростем-зростаємо, як зелений сад.

Після цих слів голосно заплакала, закрившись долонями. Наша вчителька Марія Софронівна підійшла до неї, обняла та почала допитуватися, що трапилось. Люба, крізь сльози, хлипаючи, розповіла, що ще з учорашнього ранку нічого не їла, бо голова колгоспу не виписав бабі продуктів, і вона вже другий день нічого не варила. Вчителька заспокоїла дівчину та сказала, що сама піде до голови колгоспу та поговорить з ним. На другий день ми спитали Любу, чи дав голова продукти. Вона відповіла, що дав. Але такі перебої з продуктами траплялися не раз. Діти підходили до вчительки та плакали, щоб допомогла. Вона ходила та допомагала.

У школі нас заставляли записуватися у «безбожники». Були заведені спеціальні журнали, в які записували безбожників та заставляли розписуватися. Суворо попереджали, щоб на Різдво ніхто не здумав іти колядувати. Потім комсомольці-активісти пішли по хатах та у кожній хаті вимагали від усіх записуватися у безбожники і власноручно розписуватися. Прийшли групою до нас. Дома була мати та ми з братом Іваном. Почали з ходу: «Ми прийшли, щоб ви записалися у безбожники, бо Бога немає. Уже всі записалися, оце тільки ви ще упираєтеся. Записуйтеся». Мати відповіла їм: «Моя мати вірила у Бога, і я вірю і не запишуся». До неї закричали: «Значить ви проти радянської влади?». А мати їм: «Я до вашої влади нічого не маю, а в безбожники не запишуся». Покричали та пішли з хати, але й після ще не раз приходили. Дуже хотілося їм виконати план по безбожниках. Мати в цьому їм не допомогла.

Мою бабусю у 1934 році розбив параліч, вона не вставала з ліжка. За нею був потрібний догляд. Сестрі було два роки, на когось потрібно було залишити, а самій поспішати до колгоспу. Мати була хвора, інвалід другої групи. Та на це ніхто не звертав уваги.

У жовтні 1937 року мати пішла на колгоспне поле копати цукрові буряки та взяла мене з собою на поміч. Копали уручну «копачкою». Земля була суха та тверда, бо довго не було дощу. Копати було важко, копачка не лізла у землю. Мати підкопувала буряки у рядках, а я їх витрушував та скидав до куч. Потім мати чистила ножем буряки від землі, одрізала гичку та скидала їх до кучі, яку вкривала землею, щоб вони не зів'яли. Я трохи допоміг матері, після цього вона відправила мене додому, а сама залишилася чистити буряки. Прийшов вечір, настала ніч, а мати не приходила. Ми подумали, що щось трапилось, може, аварія з машиною, на яку уручну грузили буряки для перевезення за дванадцять кілометрів на цукровий завод. Всю ніч ми не спали, переживали, що ж трапилось, чому мати не прийшла увечері з роботи?

А ж під ранок мати прийшла уся в сльозах. З'ясувалося, що бригадир заявив на матір, ніби вона, копаючи уручну копачкою буряки, багато їх перервала і частина залишилася у землі, як втрата урожаю. Тоді увечері, коли почало сутеніти і мати зібралася йти додому, на полі до неї підїхала машина, яка привезла суддю та засідателів. Матір затримали, розкинули кучу очищених нею буряків та шукали перервані. З кучі близько тонни буряків знайшли до п'яти перерваних. Звинуватили у шкідництві. Суд відбувся на полі при світлі фар автомобіля. Мати вже подумки попрощалася з нами. Розповідала: «Не за себе думала, а за вас, діти. Як ви будете

жити самі, якщо мене посадять у тюрму». Але суддя, розібравшись, сказав, що земля справді суха та тверда. Не кожний буряк можна викопати, деякі перериваються. А п'ять перерваних буряків на одну тонну – це мало, щоб засудити за шкідництво. Наказав матері пильнувати та старатися не переривати колгоспних буряків, бо кожний буряк коштує для держави три копійки. На те, що мати була інвалідом другої групи ніхто не звернув уваги. Коли мати надала медичну довідку про інвалідність, то через декілька днів, уночі, як ми уже полягали спати, приїхала машина з міліціонером та забрали її на обстеження до лікарні у Таращу, бо запідозрили, що довідка про інвалідність куплена. Але у лікарні знову підтвердили інвалідність та вранці матір привезли додому на нашу радість. Мати сказала бабусі, яка лежала декілька років паралізована: «Хотіла б я краще умерти, ніж так жити. Тільки дітей шкода та Вас, мамо. Хто вас догляне без мене». Бабуся відповіла: «Я бачу, дочко, як тяжко тобі і без мене, а тут ще й я лежу каліка на твої руки. Я кожний день прошу Бога, щоб послав мені смерть, але Бог не слухає мене. Проси, дочко, і ти у Бога, щоб узяв мене. Тобі буде хоч трохи легше. У тебе ж діти малі, живи для них». Мати плачучи заперечила: «Не говоріть так, мамо. Не знаю, як я житиму, як Вас не стане. Ви моя порадиця». Ми з братом Іваном слухали ту розмову. Нам було дуже сумно, хотілося заплакати. Мені подумалося: що б я робив, якби, не дай Боже, не стало матері? Захотілося мені померти раніше матері, але життя продовжувалося.

1940 року у Таращі зробили якусь шкільну олімпіаду. Брат Іван навчався у дев'ятому класі. Він був художником від народження. Усі стінні газети у школі доручали оформляти йому. Доручили і на олімпіаду написати заголовок та художньо оформити газету. Він написав жовтою фарбою літери, а тінь на літерах намалював голубою фарбою. Поніс у школу, вчителі були у захопленні: «За таке оформлення ми займемо перше місце серед усіх шкіл району». Брат радів, що так гарно оцінили вчителі його роботу, та у назначений час поїхав на ту олімпіаду. Ми з нетерпінням чекали вечора, коли мав повернутися з олімпіади брат. Пройшов вечір, а його не було. Ми не лягали спати, чекали. Нарешті опівночі він повернувся переляканий, у сльозах. Почали допитуватися у нього, що трапилося, але він мовчав, утираючи сльози, нічого не сказав та ліг спати. На другий день розказав, як тільки він приїхав на ту олімпіаду, до нього підійшли два «НКВСники» та повели з собою. Завели до кімнати, в якій на столі лежала розгорнута його газета. Відразу ж з криком накинулися на нього, щоб зізнався та назвав ім'я того буржуазного націоналіста, який

дав йому завдання написати заголовок такими кольорами. Брат оправдувався, що зробив це сам від себе, бо ці кольори йому подобаються. А ті до нього: «Признайся, хто навчив тебе, назви прізвище! Згноїмо у тюрмі, як ворога. Коли ворог не здається, його знищують. Пам'ятай це та признайся!». Брат не міг назвати нікого. Тоді вони сказали: «Нам шкода твоєї молодості. Ми тебе відпускаємо поки що. Іди додому та згадай, хто тобі дав таке завдання. А тоді ми викличемо тебе та побачимо, що з тобою робити. Про те, що ми тут говорили, нікому ні слова не говори». Після цього брат кожний день чекав виклику до НКВС, але усе обійшлося, не викликали. Завдяки тому, що він був комсомольцем, дуже добре навчався, ні в чому не був замішаний раніше та зі школи йому дали хорошу характеристику. Це урятувало його від розправи НКВС. Малювати він перестав.

У травні 1941 року батька примусово завербували до Києва. 22 червня почалася війна. На другий день почали мобілізацію чоловіків. Уночі, коли ми спали, до хати вдерся голова сілради Гриша Макар з карабіном. Наказав 19-річному братові Іванові одягнутися та йти за ним. Куди взяли його, ми не знали. А на другий день, в обідню пору брат повернувся додому, брудний, босі ноги у крові. Розповів, що привели його до конюшні, заставили запрягти коней у борони, перевернуті догори зубами та толочити пшеничне поле, щоб не дісталось наступаючому ворогу. Спалити пшеницю не могли, бо вона була ще не стигла, сира. Брат, який раніше ніколи не працював на конях, мусив толочити уночі пшеницю, при цьому коні наступали йому на босі ноги, ранили їх. Він повернувся додому з кривавими ранами на ногах. Мати промивала ті рани, чимось намазувала та плакала.

Тоді організували роботу усіма кіньми, запряженими у перевернуті борони, та за декілька днів устигли витолочити біля чотириста гектарів дозріваючого колгоспного пшеничного поля. Комуністи та активісти тим часом нищили колгоспні трактори, молотарки, жатки та інший інвентар, різали свиней, а велику рогату худобу погнали за відступаючою Червоною Армією, на схід, «за Дніпро».

Зібрали усіх на збори, зачитали наказ: знищити усе, залишити ворогові смугу мертвої зони. А як нам жити, що їсти на тій мертвій смузі, не сказали.

Через тиждень забрали до війська брата Івана, разом з його ровесниками, які народилися по 1925 рік включно.

У липні 1941 року німецьке військо вступило у наше село. Усі люди, хто залишився у селі, вийшли у поле збирати хліб. Збирали уручну: косами, серпами – уся механізація.

Наше подвір'я знаходилося поблизу колгоспного двору та конюшні. Я часто бачив, як конюхи, навантаживши біля конюшні на воза чи сані гній, брали у руки вила та удвох по обидві сторони били вилами знесилених голодних коней, які не подужали тягти той віз чи сані. Часто вони падали, тоді їх били ще сильніше. Багато коней калічили, вибивали їм очі. Конюшня була за метрів двадцять від нашого городу. Голодні коні часто виривалися з конюшні та, шукаючи їжу, заходили до нашого городу. Я брав палицю та йшов виганяти їх. Угледівши мене, вони зривалися та бігли до конюшні. Через деякий час поверталися у наш город знову. Якось я вийшов з хати, бачу табун коней у нас на городі на посіяному житнищі пасеться. Я підійшов, усі коні, крім одного, побігли. Той, що залишився, не звертав на мене ніякої уваги, продовжував спокійно пастися. Я підійшов ближче та глянув на нього. В нього були вибиті очі. Я узяв його за гриву та відвів до конюшні. Конюхи побачили та сказали: «Це «Малюнок», добрий кінь, тільки сліпий». Запрягати у віз його не можна було, а борони він покірно тягнув. Але це було пізніше. У жнива, біля молотарки Малюнком відтягували на кагат полову. При німцях ми з Малюнком також робили це. Малюнок був слухняний коник та плохенький, спокійний. Після роботи я сідав на нього верхом та їхав додому. Він спокійно йшов, але, коли підходив до місточка, який потрібно було переходити, ставши передніми ногами на місточок, він різко зупинявся і далі не йшов. Тоді я злазив, брав його за гриву та переводив через місточок. За мною він йшов покірно. Перевівши, я знову сідав на нього, і ми спокійно поверталися додому. У січні 1944 року мого Малюнка зарізали та з'їли радянські солдати – узбеки. Шкода було мені бідну тварину, вибили очі, ніхто його не жалів, тільки били. Був покірним, роботящим, а люди осліпили та нарешті зарізали. Доля Малюнка – доля нашого українця – селянина. Сумна доля! Відношення до коней та до колгоспників було подібне. Разом з кіньми вони тягли колгоспний віз. Від них забирали останню їжу. Вони, як і коні, вмирили від голоду на колгоспній роботі. Трупі їх валялися усюди. Їх різали та їли. Тільки за кількістю людей померло з голоду багато більше, ніж коней. Це тому, що людей було більше, ніж коней.

При німцях я пас худобу, а потім ходив на роботу до молотарки, як уже згадував, з сліпим коником Малюнком, витягував полову до кагату. У січні 1944 року Червона Армія знову повернулася. Зразу ж забрали на фронт усіх чоловіків від 1927 року народження та старших.

Восени 1946 року заявили, що рік неурожайний, засуха. Хліб, зароблений у громадському господарстві за німців, у селян скінчився. Картопля не вродила. На зиму ми залишилися без засобів існування. Літо справді було посушливе, але якби держава не забирала, то нам вистачило б і на їжу, і на насіння. Та не так вирішило сталінське керівництво. Хліб забрали вщент.

У селі почали пухнути від голоду, декілька людей померли, але масового голоду, як у 1932 – 1933 роках, не сталося. Рятуючись від голоду, люди кинулися шукати хліб на Західній Україні. Там колгоспів ще не було, хлібозаготівлю зірвали вояки Організації українських націоналістів, які діяли у підпіллі. Але дозволу на виїзд із села не давали, люди їхали самовільно, сподіваючись щось дістати для своїх голодних сімей. Везли з собою останнє, щоб обміняти на якийсь кілограм зерна чи шматок хліба.

На потяги квитків не давали, люди чіплялися та їхали на дахах вагонів, на східцях, на зчепленні. А найбільше людей їхало вантажними вагонами, часто на відкритих площадках. Була морозна зима. Декілька разів на станції Біла Церква, Миронівка прибували вантажні вагони з десятками замерзлих людей, які поверталися із Західної України. Вагони відчіплювали, а населенню повідомляли, щоб приходили на упізнання трупів. Потім ці вагони переганяли далі на інші станції, де повторювалося те саме. Деякі з тих, хто зимою 1947 року поїхали за хлібом у Західну Україну, додому не повернулися, невідомо, де вони поділися.

У 1948 році оголосили закон, за яким усі, хто у минулому році їздили за хлібом та не виробили «без поважних причин» мінімуму трудоднів, будуть вислані з сім'ями до Сибіру. У селі почалася паніка, бо таких виявилось багато. Усі кинулися до лікарень, щоб узяти якусь довідку та оправдатися перед владою. Лікарі мали добрий зарібок, бо ніхто не мав бажання бути висланим та ще й з сім'єю. Люди продавали останнє та несли лікарям. Але усе обійшлося благополучно. З нашого села не вивезли тоді ні однієї сім'ї. Відбулися страхом. Чому не здійснили свого наміру у нашому селі, не знаю. Говорили, що у сусідньому районі цей закон «втїлили у життя», а ми залишилися вдома.

Молодість

Весною 1947 року вигнали мене у колгосп на роботу, боронувати ріллю. Дали мені два молоденькі волики, дуже худі: шкіра та кістки. Годували їх гнилою соломою, яку знімали з покрівлі конюшні, покритої ще до війни, у 1940 році. І цією гниллю годували воликів, якими ми повинні були обробляти колгоспні поля. Запріг я тих воликів у борони. Пройшли вони метрів сто, і один з них знесилений упав на ріллю та лежав. Я не став його зганяти, бо бачив, що тварина голодна. В колгоспній короварні були підвішені до стелі близько двадцяти корів, воликів, коней для того, щоб не злягли та не поздыхали.

Я зняв з себе фуфайку, розстелив поруч волика, ліг та заснув. Проснувся від голосного крику та прокляття бригадира. Він підбіг та почав бити лежачого волика ногами, але той тільки жадібно стогнав. Бригадир вхопив волика за хвіст та почав ламати його, викручувати. Бідна тварина тільки жадібно ревіла, але встати не мала сил. Підігнали підводу, висадили того волика на воза, завезли на ферму і також підв'язали до стелі. Висів він там декілька днів. Що зробили з ним далі не знаю.

За те, що я не виробив встановленого мінімуму трудоднів у квітні місяці, одержав «винагороду»: шість місяців примусової праці у колгоспі з відрахуванням 25 відсотків заробітку. Відпрацьовувати покарання залишили мене при колгоспі, а багатьом присудили «виробляти мінімум» на будівництві тюрми у Білій Церкві.

Влітку 1948 року викликали мене до райвіськкомату та запропонували заповнити анкету для вступу до військового училища. У одній графі було питання: якою іноземною мовою володієте. Я написав «російською». Заповнив усю анкету та віддав майору. Він узяв та почав уважно читати. Коли дійшов до графи, в якій я написав та назвав російську мову іноземною для мене, він з брудною московською лайкою закричав: «Как ти посмел назвать язык великого русского народа иностранным, чужим? Все советские люди считают его родным для себя. Ты учился в школе? Как называлась книга по литературе?». Я відповів: «Родная речь». Він далі: «Значит для всех он родной, а для тебя иностранный? А знаешь ли ты, что с этим языком советские люди разгромили немецкий фашизм, освободили мир от коричневой чумы? А для тебя он иностранный! Ты в Западную Украину ездил за хлебом?». Відповідаю: «Ні, не їздив». Він до мене: «А откуда у тебя взялись буржуазные понятия о русском языке?». Відповів йому: «Я вважаю рідною мовою для себе

українську мову, а усі інші – іноземні. Не може бути у людини двох рідних матерів». На це почув: «Ти заражон бацилой українського націоналізма. Не будет такой человек надьожним заштітніком нашей Родіни. Такіє люди нам не подходят».

У кінці того ж року мене призвали на військову службу на Чорноморський флот. Перед відправкою нас вишикували біля райвійськкомату. Якийсь високий чин підходив до кожного призовника та запитував: «Де твої батьки жили під час німецької окупації?». Усіх, у кого батьки були при німцях на Україні, відсіяли одразу. З усього району відібрали підходящих вісім призовників, в числі їх був і я, бо мого батька мобілізували у 1941 році, а старший брат Іван у війну загинув під Сталінградом у 1942 році.

Під час військової служби, сталінські сатрапи переслідували мене за переконання від побаченого і пережитого у дитинстві та юності, про що боліла душа, не дозволяла мовчати совість. Мене засудили за антирадянську пропаганду та агітацію. Кращі мої молоді роки забрали тюрми і табори, до яких антинародна влада вкидала живих свідків своїх масових зlodіянь перед Українським народом.